

Nietzsche o konstitutivní roli rétoriky v názorné zkušenosti (1868–1873)**Nietzsche on the constitutive role of rhetoric in intuitive experience (1868–1873)**

Stanislav Laga

Filozofická fakulta
Masarykova univerzita v Brně
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
stanislavlaga@gmail.com

Abstrakt/Abstract

Nietzschův zájem o tematiku rétoriky dosáhl prvního pomyslného vrcholu na konci roku 1872 a v první polovině roku následujícího. Průsečíkem textů z tohoto období, tedy eseje *O pravdě a lži*, univerzitních přednášek a osobních skic, se stala myšlenka, podle které nelze rétorickou aktivitu subjektu redukovat pouze na prostor jazyka; ta je totiž přítomná i po celou dobu konstituce naší názorné zkušenosti. Ve snaze po vysvětlení této pro dějiny rétoriky zcela atypické představy se ovšem budu muset dotknout i několika dobových filosofických tradic, na základě kterých si na konci 60. a na začátku 70. let ujasňoval svá epistemologická východiska. Na závěr se pokusím (bez hlubší kritiky) najít možné paralely mezi touto Nietzscheovou představou a teoriemi konceptuálních metafor, které v mnohém předznamenal.

Nietzsche's interest in the topic of rhetoric reached first notional climax at the end of 1872 and the first half of next year. The common point of his texts from this period, i.e. essay *On Truth and Lies*, university lectures and personal sketches, became the idea that the rhetorical activity can't be reduced solely to the area of language; it is because rhetorical activity is also present throughout the constitution of our experience. In an effort to explain this – for the history of rhetoric completely atypical – conception, however, I will need to touch also several philosophical traditions of that time which enabled Nietzsche to clarify his own epistemological bases in the late 60's and the early 70's. In conclusion, I try (without profounder criticism) to find possible parallels between this idea and theories of conceptual metaphors which Nietzsche foreshadowed in many ways.

Vymezení tématu

Není náhodou, že Nietzscheův raný filosofický vývoj se od 80. let 20. století zásadně interpretuje pouze na pozadí dobové literatury, se kterou byl Nietzsche sám obeznámen. Můj výklad nebude výjimkou ze stejného důvodu, z jakého volila tuto strategii i většina

současných badatelů. Nietzscheovy rané texty (zvláště ty zabývající se otázkami jazykového uchopování skutečnosti) jsou totiž zasaženy vlivy ostatních myslitelů v takové míře, že můžeme v některých případech mluvit až o čistém plagiátorství. Kromě toho jsou navíc natolik fragmentární povahy (jedná se o skici, studentské práce, přednášky či eseje), že k jejich pochopení je znalost zdrojů, na základě kterých vznikaly, naprosto nezbytná. Nietzsche se v nich místo originality snažil především docílit jisté manifestační síly, které by jím uváděné myšlenky mohly v původních hutných a striktně akademicky psaných textech jen těžko dosáhnout. Ve snaze o jejich relevantní pochopení je proto potřeba rozkrýt kontext, ze kterého organicky vyrůstaly. Práce tvořící tento kontext vycházely z různých filosofických tradic, jejich autoři byli specialisty různých vědních oborů (filosofie, klasická filologie, kunsthistorie, jazykověda), čemuž odpovídala i zvolená metodologie. I když Nietzsche z těchto autorů vycházel primárně, nedá se říci, že by se s nějakou tradicí přímo identifikoval; spíše cizí myšlenky využíval, nápaditě kombinoval a dále rozvíjel. V následujících kapitolách představím právě tento sled konfrontací, na základě kterých si ujasňoval svou filosofickou pozici.

Když se Nietzsche po intermezzu vyvolaném přípravou a prací na *Zrození tragédie* (1872) vrátil v letech 1872 a 1873 naplno k tématice jazyka a rétoriky, představil (na základě absorpce myšlenek německého jazykovědce a filosofa Gustava Gerbera) pro dějiny rétoriky naprosto originální a bezprecedentní koncept, podle kterého nedochází k rétorickému zkreslování jen na rovině běžné či odborné (vědomé) komunikace; rétorická aktivita subjektu je totiž patrná po celou dobu poznávajících procesů, tedy již i ve formě nervového podráždění. Rétorika v důsledku takového širokého uchopení ztratila status klasické jazykové disciplíny; tím, že překročila samotný rámec jazyka, v mnohém splynula s neurofyzologií či psychofyzologií; kromě toho měla nyní i co říct oborům jako byla sociologie, experimentální estetika či neurolingvistika. Chceme-li ovšem hlouběji porozumět této zajímavé představě a důsledkům z ní plynoucím, musíme se vrátit do druhé poloviny 60. let, ve které se Nietzschemu poprvé otevřela perspektiva kritické epistemologie, kterou později využíval i přímo na poli problematiky rétoriky. Na jeho raný filosofický vývoj měla zcela zásadní a dlouhodobý vliv především Langeho monumentální práce *Dějiny materialismu*; tu představím v kontrastu se Schopenhauerovou představou konstituce osobní zkušenosti, protože ta v mnohém ztělesňuje Langeho antipod. Jelikož se ale konec 60. let nesl v duchu přesunu Nietzscheova filosofického zájmu přímo na téma jazykového uchopování skutečnosti, přestávala být Langeho inspirace tak silná jako ve třech předcházejících letech. Nietzsche se nadále zaměřoval spíše na autory, kteří problematiku jazyka postavili přímo do centra své pozornosti. Ve druhé části popíšu hlavní myšlenky klíčové práce tohoto období, totiž Hartmannovy *Filosofie nevědomí*, na základě které vzniklo na přelomu let 1869/70 hodně poznámek či důležitá Nietzscheova přednáška *O původu jazyků*. Díky Langemu a Hartmannovi pak můžeme plynule přistoupit přímo k Nietzscheově (a Gerberově) pojetí, tak jak ho představil v přednáškách o rétorice (1872/73) a v esejí *O pravdě a lži ve smyslu nikoliv morálním*

(1873). V poslední kapitole se ještě zaměřím na společenskou funkci rétoriky, která se již v Nietzscheových očích nemohla nadále redukovat na pouhé umění výřečnosti.¹

Langeho Dějiny materialismu

V proslulé a pro svoji dobu příznačné práci francouzské filosofky Sarah Kofman *Nietzsche a metafora* (1972) autorka tematizuje rétorickou strategii textu *O pravdě a lži ve smyslu nikoliv morálním*, jež je postavena na častém využívání termínů z oblasti architektury „národních slohů“, které nejlépe ilustrují proces zkamenění typický pro konjunkturu všech možných forem neoklasicismu v kultuře 19. století. Frekvenci pojmů jako kolumbárium (hřbitovní stavba pro ukládání uren), pyramida, mauzoleum (symbol smrti, mumifikace života) pak Nietzsche vyvažuje post-metafyzickým diskurzem, ve kterém se prezentuje jako pavouk, včela či strom; následná emergence pojmů jako „stávání se“ (*werden*), „život“ (*Leben*), „výklad“ (*Auslegung*), „lež“ (*Lüge*) je signifikantní.² Epistemologický význam metaforičnosti jazyka, který lze snadno vycítit z takto vědomě ustanovené terminologie, nejlépe nastiňuje rozpor mezi Nietzsche a Schopenhauerem, který se tradičně datuje až mezi léta 1876 až 1878. Schopenhauer ve svém *opus magnum* totiž rezignoval na snahu analyzovat podmínky, na základě kterých si rozmanitost danou v názoru syntetizujeme do podoby jednotných objektů. Revize Kanta spočívala v odmítnutí tzv. předmětu představy. Tento předmět je podle Schopenhauera fiktivní, je pouze *přimyslen* k představě kategoriemi. Transcendentální logika je proto oblast, které se Schopenhauer záměrně vyhnul.³ Vinou svých odlišných filosofických cílů toto zjednodušení nepociťoval nijak negativně: smyslový názor je tvořen počítkem a jednodušším kauzálním úsudkem; žádný další subjektivní faktor tento názor neovlivňuje. Na jeho konstituci se tedy nepodílí ani kategoriální určení ani nenázorné pojmy, obojí je na něm naopak plně závislé.⁴ Schopenhauerovy kategorie a nenázorné pojmy tak mají úplně jinou funkci než ty v Kantově systému. Jsou to tzv. představy představ; opakují svět z výsledků nazírání a v posledku tak tvoří struktury vědění. V procesu subsumace (který Schopenhauer nazval soudností) se ovšem pracuje již s hotovými předměty, konstituce zkušenosti definitivně proběhla skrze nazírání. Zařazování nově nazřených informací pod kategorie tak probíhá již v onom kolumbáriu či mauzoleu. „Stávání se“, „život“, „lež“ a „výklad“ (vůči světu tedy jistou protistranu zastupující nazírající subjekt, respektive jeho inklinaci k sémantické víceznačnosti) Schopenhauer akceptovat odmítá. Jeho světu proniknutému vůlí chybí vůle k

¹ Tento text lze chápat i jako jisté doplnění ke studii Roberta Roreitnera *Rétorika, hudba a řeč v raných textech z Nietzscheovy pozůstalosti (1868–1873)*, která vyšla v podobě předmluvy k českému vydání Nietzscheových raných textů, srov. Nietzsche a Roreitner (2011, s. 7–53). Nutno ovšem zdůraznit, že i přes nespornou kvalitu Roreitnerův text přece jen trpí přílišnou stručností, která nespécializovanému publiku zabraňuje Hartmannův a Gerberův přínos přesněji pochopit.

² Srov. Kofman (1972, s. 96–101). Stojí za zmínku, že tato přední francouzská znalkyně Freudova a Nietzscheova díla spáchala sebevraždu v den sto padesátého výročí Nietzscheova narození.

³ Srov. Schopenhauer (1997, s. 350).

⁴ Srov. tamt., s. 40–52.

subjektivismu, tj. k artificialnosti, a tím, že poznání lpí na pevné formě, se vytrácí prostor pro typicky rétorickou schopnost irealizace a fingování světa.

Jako protiváha Nietzschemu posloužila Langeho práce *Dějiny materialismu a kritika jeho významu pro současnost* (1866), se kterou se seznámil krátce po jejím prvním vydání (tedy asi rok po seznámení se s Schopenhauerem) a z které díky jejímu encyklopedickému významu čerpal ještě v 80. letech. S ohledem na vývoj Nietzscheho myšlení po roce 1873 převyšuje Langeho význam i ten Schopenhauerův.⁵ Díky Langemu si Nietzsche dokázal udržet kritický odstup od těch, kteří jsou v *Dějínách materialismu* nazváni jako „jednostranní empirici“ (*einseitig empiristen*)⁶, tedy od těch, mezi které patřil právě Schopenhauer. Na rozdíl od něho si totiž Lange (vybaven znalostí výsledků celého spektra dobových přírodověd) dokázal uvědomit, kolik faktorů může hrát roli nejenom při tvorbě pojmů (o kterých si i Schopenhauer myslel, že jsou subjektem spoluutvářeny) ale i při poznávání jednotlivin. Na náš vztah k jevovému světu má totiž od počátku zásadní vliv naše uspořádání (*unsere Organisation*). V tuto chvíli Lange ovšem již stanul před trpkým důsledkem takto nastavené epistemologie: produktem našeho uspořádání je nejenom smyslový svět ale i potencionální analýza tohoto uspořádání či jinak řečeno: jeho analýza je možná jen skrze pojmy, které jsou již jeho produktem. Jeho produktem je v tom případě i pouhé rozlišování představy a věci o sobě. Lidem tedy nezbyvá než věčně interpretovat jevový svět a to, co za ním chtějí najít (ať už to nazveme atomem či věcí o sobě), bude jimi vždy již spoluutvořeno. Subjekt je tak výsledkem jevů, efektů a vztahů něčeho, co je neznámého původu. Lange a mnoho jeho současníků z předchůdců novokantovství šli k domněnce, že kromě světa materiálních procesů (o jehož existenci nepochybovali) a světa vnímání tady musí existovat ještě nějaká třetí entita, nějaká mystická, neznámá věc (*ein unbekanntes Drittes*), která je odpovědná za interakci mezi těmito dvěma oblastmi, ale kterou nikdy nepůjde uspokojivě vysvětlit, protože nám v tom brání limity přirozeného poznání (*die Grenzen des Naturerkennens*).⁷

V tuto chvíli je ovšem důležité, že Lange na svoji kritickou epistemologii nerezignoval, ani když poznal, do jakých antagonismů míří.⁸ Nietzschemu se staly inspirativní zejména jeho objevy na poli teorie vnímání. Podle Langeho je celé naše

⁵ Nietzsche si z Langeho přivlastňuje stovky detailů z psychologie a fyziologie, osvojuje si znalost velkých postav z dějin filosofie, darwinismus v jeho neteologických důsledcích, teorie ne-euklidovských prostorů, myšlenku věčného návratu atd.

⁶ Srov. Lange (1887, s. 381). Nutno dodat, že do tábora odpůrců naivního empirismu se Nietzsche dostal i díky znalosti dalších předchůdců novokantovství, jakými byli například Justus von Liebig (1803–1873), H. von Helmholtz (1821–1894) či Otto Liebmann (1840–1912). Tito autoři ho přitahovali právě díky sofistikovanému výzkumu podmínek a limitů našeho poznání. Četbou a rozvíjením jejich myšlenek se tak Nietzsche osobně účastnil inaugurace „epochy vědecké filosofie“, kterou později proslavili Ernst Mach, Ludwig Boltzmann či Henri Poincaré.

⁷ Nietzsche se této „tajemné“ třetí entitě vždycky bránil, Stack ovšem dodává, že teorie o vůli k moci jí v mnohém připomíná. Srov. Stack (1983, s. 97–105).

⁸ Důležité je zmínit, že pojem světa o sobě a možnost jeho působení na smysly vyvolával rozepře již v Kantově době. Gottlob Ernst Schulze ve své polemice *Aenesidemus* (1792) popsal tuto problematiku jako Achillovu patu celé transcendentální filosofie. Význačným rysem raného novokantovství je, že tuto kritiku na rozdíl od Fichta, Schellinga a Hegela nebralo příliš vážně.

psychologické uspořádání stejně jako naše běžná zkušenost fenomenálního původu. Kategoriaální určení prošla dlouhým vývojem, v každé fázi lidských dějin se nějak proměnila; přesto je tato okolnost pozapomenuta a na kategorie se pohlíží stále v kantovském smyslu jako na neměnné a nesporné jistoty. Nazýval je „omyly a priori“ (*Irrtümer a priori*), jelikož i ty nejzákladnější kategorie jako jednota, substance či kauzalita jsou zakořeněny v naší psychice, jejich primární postavení je dáno jejich užitečností, ve skutečnosti však nemají žádný ontologický význam.⁹ Pomáháme-li si navíc s jejich odvozováním formální logikou, problém se nijak neřeší, protože i ta je podle Langeho kontaminována gramaticko-jazykovými, psychologickými a antropologickými představami. V souvislosti s kategorií jednoty mluvili raní novokantovci zejména o inherentní lidské tendenci k personifikaci, díky které strukturujeme svět (zejména organickou přírodu) do pevných a stálých objektů. Lange, vědom si této skutečnosti, se proto snažil překonat hranice naturalistických předpokladů vnímání a myšlení natolik silně, až by mohl sestoupit ke kritice čistoty i toho nejelementárnějšího počítku, jakého je člověk schopen, neboť i do něho prosakuje syntéza. Jako přísný nominalista věděl, že lidsky pojímaný svět je v neustálé změně, „předměty“ vnímání nejsou substance ani jednoty, ale prchavé, tekuté entity, které sjednocujeme až v aktu percepce. Smysly navíc mají tendenci k formování, jsou aktivním orgánem: například vše, co je podobné, máme okamžitě tendenci chápat jako identické apod. Langeho revize Kanta tedy nespočívala v odmítnutí či bagatelizaci vlivu kategorií (Schopenhauer), spočívala v rozpoznání jejich pravé, tj. konvenční, povahy.

Kromě toho vědomé stavy, které jsou založeny na těchto nečistých počítcích či jejich komplexech, uchopujeme jazykovým označením a to podle gramatických forem, které jsou znovu jen výsledkem našeho konvenčního uspořádání. Samotná komunikace je pak řízena soubory již naprosto libovolných zvyklostí a pravidel konkrétních diskurzů. Lange si všiml, že pojmy, kterými se snažíme popisovat svět kolem nás, (a to ať už se jedná o pojmy vzešlé z běžné či odborné komunikace) vznikly zcela arbitrárně a nic nemůžou ve skutečnosti reprezentovat. V souvislosti s touto myšlenkou citoval slova německého fyziologa a teoretika medicíny Emila du Bois-Reymonda (1818–1896):

„Síla (pokud je považována za příčinu pohybu), není ničím jiným než nejjasnějším výplodem neodolatelné tendence k personifikaci, která je nám vštípena; rétorický trik (rhetorische Kunstgriffe) našeho mozku, který využije figurativní termín, protože nedisponuje žádnými čistými pojmovými prostředky, kterými by se vyjádřil doslovně. V pojmech síly a hmoty nacházíme opakující se stejný dualismus, který se projevoval kdysi v pojmech boha a světa, duše a těla [...]“¹⁰

I když tento důsledek logicky vyplývá z takto nastavené epistemologie, v kontextu dobového myšlení se jedná o naprosto fascinující představu: nedokáže-li jazyk přenášet

⁹ Srov. Stack (1983, s. 202–207).

¹⁰ Lange (1887, s. 534).

hotové vědění, nic nebrání tomu, uznat jeho figurativní charakter. Vědy a filosofie pouze využívají rozmanité rétorické strategie, kterak prosadit různé názory a hodnoty z nich plynoucí; pojmy vzešlé z těchto moderních teorií se k pravdě přibližují stejně jako antropomorfní představy domorodých národů. Na této myšlence je nejvíce zarážející její datace: Lange totiž vycházel z du Bois-Reymondovy práce *Výzkumy zvířecí elektřiny* z roku 1848.¹¹ Nutno si tak uvědomit, že v německém akademickém prostředí se myšlenka, že veškeré lidské vyjadřování má rétorickou povahu, začala prosazovat asi čtvrt století před tím, než vznikly první texty, které ji začaly systematicky prosazovat.¹²

Jelikož tedy ty nejexaktnější vědy stejně jako matematika, logika a filosofie (a tedy i Langeho kritika) využívají zcela umělé, artificiální pojmy, omezil Lange úlohu věd na pouhou produkci hypotéz a úlohu filosofie a umění na schopnost poskytnout nějaký funkční *Weltbild* či *Ideabild*.¹³ Přesto výpověď o světě není simulakrum. Jak Lange, tak Nietzsche nikdy nepopírali, že by okolní předměty (ať už jsou jakékoliv) nepůsobily na naše smysly, jen reflektovali infikaci a infiltraci predsudků, které jsou genuinní povahy. Na rozdíl od Herdera ale nechápali tuto „infuzi“ jako deficientní vlastnost, naopak si byli vědomi, jaké možnosti tato „převaha“ nad světem přináší. Lange v návaznosti na W. von Humboldta a Hegela mluvil o „síle“ (*Kraft*), která určuje látce predikáty a kterou disponuje každý subjekt poznání do jisté míry individuálním způsobem. Nejde o vlastnění pravdy, ale o její věčné hledání; člověka tak nelze pojímat jako nějaký statický bod, jde o neustálé směřování a představování nových perspektiv. Nietzsche se s metaforou člověka jako pavouka či včely, kterou později několikrát využil¹⁴, nejspíše poprvé setkal právě u Langeho.

¹¹ Tato práce vznikla na základě rozvedení myšlenek du Bois-Reymondova berlínského učitele, průkopníka fyziologie a anatomie, Johannese Petera Müllera (1801–1858). Du Bois-Reymond se v ní zabýval elektrickou energií (bioelektřinou) vznikající při životních pochodech zvířat (například ve svalech či nervech). V souvislosti s problematikou povahy jazyka je důležitá především obsáhlá předmluva, ze které pochází i Langeho citace: srov. Du Bois-Reymond (1848, s. xl).

¹² Viz níže.

¹³ Zvláště po rozbití iluzí revolucí z let 1830 a 1848 rostl v německém akademickém světě zájem o filosofii jako jistou alternativu k náboženskému idealismu. Ve spojení s rapidním vzrůstem industrialismu, rozvoje železniční dopravy a popularitou *Života Ježíše* od Davida Strausse se filosofie začínala chápat jako možný subjekt suplující v krizi se zmítající náboženský a liberalistický idealismus. Lange, který taktéž reflektoval krizi náboženských ideálů, vzestup kapitalismu a egoistického materialismu, předpovídal kulturní vakuum, fragmentarizaci společnosti a sociální bouře. Tuto potencionální krizi mohl zažehnat jen nějaký „harmonický obraz světa“ (*Weltbild*), který by měl obrozeneckou a scelující funkci a současně by neponižoval člověka a nezdůrazňoval jeho slabosti a hříšnost. K jeho konstrukci ovšem nepovolával exaktně uvažující vědce, ale filosofy a umělce, kteří jsou k vytvoření poetického mýtu kompetentnější. Výsledkem by pak byla nějaká forma neopohanského humanismu. Jen díky absorpci této myšlenky byl schopen Schopenhauerův pojem vůle v Nietzscheově filosofii přežít až do roku 1878: Schopenhauerův systém, jakkoliv je logicky nekonzistentní, má hodnotu jako existenciální zkušenost mudrce, která je imunní vůči vědeckému a filosofickému vyvrácení. Čist Schopenhauera má proto stejný význam, jako čist předsokratiky, a pojem vůle, ačkoliv neodkazuje k ničemu ve světě, má stejnou hodnotu jako Anaximandrovův apeiron či Hérakleitův oheň.

¹⁴ Srov. *Nietzsche source* [online] <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL-1>>. Později ještě v *Rozličných názorech a výrocích: Nietzsche source* [online]

Struktura našeho uspořádání je již předpřipravena v nevědomém formálním jazyce

Nietzsche si tedy na konci 60. let uvědomoval, že je-li každý akt nabytí smyslové zkušenosti okamžitě doprovázen řadou soudů, nelze subjekt pojímat jako mimetickou simulaci okolní reality. Vědomé odsunutí významu pojmové reprezentace stranou ho dovedlo k postupnému vymezení vnímání a myšlení jako *ars inveniendi*, kdy se subjekt stává jedinečným původcem forem fenomenálního světa. Krok za Langeho, který logicky vyplýval ze zvýšeného zájmu o lingvistiku a jazyk vůbec (což byla problematika, která nestála v úplném centru pozornosti Langeho práce), spočíval v tom, že Nietzsche za arci-nástroj k prohloubení tohoto vůči světu proti-přirozeného postoje začal pokládat především flexibilitu lidské řeči. Přitažlivá se Nietzschemu stala především Humboldtova představa jazyka jako jakéhosi média, skrze které se strukturuje celá lidská mentální aktivita a tedy i to, čemu Lange říkal „naše organizace“. Jazyk tak má přímý vliv na konstituci naší zkušenosti a vůbec na celý náš duševní život.¹⁵ Nietzsche dokonce i adoptoval Humboldtovu představu, podle které je schopnost řeči natolik výsostnou lidskou vlastností, až je možné ji považovat za antropologickou konstantu. Nechtěl-li ovšem zůstat na prostoru pouhé spekulace, musel se pustit do toho, co udělal i Lange v souvislosti s kategoriemi, tedy vyřešit vyvstanuvší otázky týkající se původu, povahy a možností této schopnosti. K jejich částečnému zodpovězení mu pomohla později velmi slavná práce německého filosofa Eduarda von Hartmanna (1842–1906) *Filosofie nevědomí* (1868), kterou poprvé četl v roce 1869.

Nietzsche se díky Hartmannovi utvrdil v názoru, že veškeré lidské uvažování (ať už to zcela banální či to nejhlubší filosofické) se může odehrávat pouze v jazyce; jeho analýzou se pak dozvídáme i mnoho o pravém charakteru lidských bytostí. V otázce po původu jazyka představil Hartmann pojetí, podle kterého vede člověka ke schopnosti řeči jakýsi nevědomý instinkt, který je podobný tomu, jenž je patrný u včel či mravenců.¹⁶ Dle Hartmanna jazyk nemůže být dílem jednotlivce (na to je příliš složitým a komplikovaným systémem), ani vědomým dílem masy (na to je příliš jednotným a celistvým), zbývá proto možnost, že vznikl na základě instinktu, který je, jak Nietzsche

<<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/VM-194>> či ve druhé knize *Ranních červánků: Nietzsche source* [online] <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/M-117>>.

¹⁵ S četbou Humboldta Nietzsche začal již za svých středoškolských studií na Schulpfortě (1858–1864). Těžiště výuky na této elitní škole leželo v řecké a římské klasice, méně pak v klasice německé, řada kantorů ovšem byla osobně angažována v obhajobě romantického hnutí z počátku století. V jaké míře si během první poloviny 60. let osvojil filosofii jazyka raných romantiků nebo jejich předchůdců, moc nevíme. Jisté je však to, že jejich význam v myšlení mladého Nietzscheho rostl ve stejné míře, v jaké klesal jeho zájem o Schopenhauerovu epistemologii. Srov. Borsche, Gerratana, Venturelli (1994, s. 116–120).

¹⁶ Nevědomá organizace jazyka jako podmínka vědomých operací se vymezovala především proti běžnému, zavedenému názoru, že lidé jakožto racionální bytosti dokážou bez problémů přeložit svoje myšlení do více či méně předvídatelných slov. Srov. Crawford (1988, s. 20).

po Hartmannovi opakuje, „nejvlastnějším výkonem bytosti či masy.“¹⁷ Přistoupil-li Nietzsche na tuto myšlenku, nezbyvalo mu nic jiného než i přijmout důsledek, který z ní plyne, totiž představu dvou samostatných jazykových sfér: tu první představuje nevědomý formální jazyk vzniklý jako produkt nevědomého instinktu, tu druhou z nevědomého vzešlý jazyk vědomý. Středobodem zájmu se nyní stává otázka po charakteru možnosti koexistence obou oblastí. Nevědomý jazyk, tedy nějaká niterná nevědomá mentální aktivita (sám Hartmann uznává, že její průběh nelze dostatečně popsat), obsahuje jistou usuzovací kvalitu; jinými slovy: tento mechanismus produkuje hotové gramatické formy, které předurčují každou vědomou spekulaci a tedy i způsob, jakým bude námi uchopována mimojazyková skutečnost. Nevědomý formální jazyk si lze proto představit jako nějaký rastr, mimo který se nemůže odehrávat žádné diskurzivní myšlení ani žádná konstituce zkušenosti.¹⁸ Tato myšlenka měla na Nietzscheho ohromný vliv a různě ji promýšlel po celou svoji kariéru (například ještě v *Soumraku model* se obával, že pokud lidé budou věřit v gramatiku, nikdy se nezhostí boha¹⁹). Přitažlivost této koncepce byla umocněna ještě dalším jejím rozvedením, které lze zařadit do širší dobové diskuse o tom, zda se úroveň jazyka může zlepšovat s progresí civilizace. Hartmann odpovídá,

„že otázka musí být nejenom zodpovězena negativně, musí být navíc potvrzen její opak. Jistě, s progresí kultury dotváří její vzhled nové objekty, v důsledku čehož se objevují i nové pojmy a vztahy, samozřejmě pak i nová slova. Z toho vyplývá hmotné obohacení jazyka. Nicméně to neobsahuje nic filosofického (...). *Formální* část jazyka, která zakládá jeho filosofickou hodnotu, prodělává souběžně s progresí civilizace proces dekompozice a nivelizace.“²⁰

Toto stanovisko, které Nietzsche explicitně využil (mimo jiné) ve fragmentu *O původu řeči* (1869/70)²¹ a které v důsledcích koresponduje i s Langeho názory, si zaslouží vysvětlení: Hartmann si totiž v návaznosti na Schopenhauera uvědomil, že vědomý jazyk působí v konfrontaci s nekonečným světem předmětů (a tedy i potencionálních percepcí) naprosto chudým dojmem. Člověk má proto přirozenou tendenci podobné předměty označovat jedním slovem a v podobných situacích volit identické komunikační postupy. Platí tak pravidlo úspornosti; jazyk fixuje rozmanitý svět podle zavedených schémat, která pak nivelizují výrazové rozdíly. Jelikož ovšem nezeje mezi vědomou a nevědomou jazykovou sférou žádná propast, nemusí se tato strnulost a

¹⁷ Srov. Nietzsche (1922, s. 467–468). I když je toto vydání ohraničeno léty 1872 až 1876, obsahuje i jednu sekci Nietzscheových textů z let předcházejících, která obsahuje i přednášku *O původu jazyků* (1869).

¹⁸ Není bez zajímavosti, že se Hartmann na tomto místě odvolával zvláště ke Kantovi, kterého využil jako autoritu potvrzující, že pravidla uvažování vždy nacházíme v sobě samých.

¹⁹ Srov. *Nietzsche source* [online] <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/GD-Vernunft-5>>.

²⁰ Hartmann (1869, s. 229).

²¹ Srov. Nietzsche (1922, s. 467).

pasivita negativně projevovat jen „navenek“. Staticnost vědomého jazyka plného abstraktních pojmů a jejich otřelých kombinací totiž i zabraňuje nevědomému formálnímu jazyku v produkci nových gramatických forem a tedy i nových možností, jak uchopovat svět. Cirkulace jazykové sféry (a tedy i intenzity života) je tak narušena určitým trvalým kánonem konkrétních definic, které omezují lidskou verbální vynalézavost. I Nietzsche cítil, že aktualizace jedné výrazové formy může zastříti rozvoj jiných potencionálních perspektiv, které podmiňují svůj vznik aktuální „kondicí“ nevědomého instinktu.

Vývoj takového jazyka, který nedegeneruje z nějaké původní dokonalosti, ale zažívá spíše stádia úpadku a rozkvětu (Nietzsche například připomínal úpadek francouzské gramatiky²² či nevypěstlost uralsko-altajské jazykové oblasti²³), nelze proto chápat nijak teleologicky. Jazykové formy produkuje masový instinkt podobný tomu, který, jak Hartmann napsal, „vládne v životě úlů, termitišť a mravenišť.“²⁴ Instinkt nepotřebuje žádné motivy, gramatické formy z nás prostě přirozeně vycházejí; jedná se o proces, který se tudíž odehrává bez znalosti jakéhokoliv konečného cíle či účelu. Tato myšlenka, lépe než jakákoliv jiná, rezonuje i s těmi, které Nietzsche předložil ve své nikdy nedokončené disertaci *Vývoj teleologie od Kantovy doby*, na které začal pracovat na jaře 1868. Jako echo Langeho filosofie znovu působí představa, že v lidské povaze je přítomna odvěká touha vidět v přírodě vliv konečných účelů. S tím souvisí další produkt našeho psychologického uspořádání, totiž koncept celku. Nietzsche tvrdil, že žádné opravdové celky či celkové struktury nelze ve světě najít, a nelze proto ani očekávat, že by vztahy mezi částmi byly nějak přísně kvůli celku nastaveny. Silně inspirován četbou Empedokla se dále domníval, že všechno, co vytváří dojem účelnosti, nevzniklo nijak jinak než bojem instinktů. Že žádný nad-zákon (*nús*) neplatí, dokazuje i skutečnost, že v přírodě nelze vystopovat jen jeden typ účelnosti či vhodnosti. Existuje totiž nespočet odlišných cest k životu, stejně jako nespočet různých strategií, jak se v nepřátelském světě prosadit. Tvrzení, že všechno účelně spěje k nějakému cíli, vyjadřuje pouze lidský koncept, kterým se snažíme nespoutanou a „divokou“ realitu svázat. Ve stejných intencích promýšlel vznik jazyka i Hartmann. Instinkt, který nevědomý formální jazyk produkuje, nesleduje žádný konečný účel a není tedy fixován na základě aktualizace žádné předem dané možnosti (není nijak předem rozvržen). Co se týče vědomého jazyka, Crawford dodává, že ten je fixován pouze konvencionálně.²⁵ Vývoj jazyka je proto kontinuální a variabilní proces, jeho výsledná podoba tak nikdy nebude fungovat podle nějaké předem dané (ideální) formy.

²² Srov. tamt.

²³ Srov. *Nietzsche source* [online] <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/JGB-20>>.

²⁴ Hartmann (1869, s. 231).

²⁵ Srov. Crawford (1988, s. 202).

Rétorická aktivita subjektu je patrná i mimo oblast jazyka

Že je naše zkušenost spoluutvářena složitou sítí (konvenčních) kategorií, tedy přebral Nietzsche od Langeho. Silně inspirován raně romantickou jazykovědou následně začal chápat jazyk jako nástroj, který této síti dává strukturu. Díky Hartmannovi pak na tuto strukturu nahlížel jako na produkt bezúčelně či až libovolně fungujícího instinktu. Jelikož byla ale Hartmannova úvaha přece jen značně obecná (prakticky šlo o povýšení nevědomého instinktu na úroveň metafyzického principu podobného Schopenhauerově vůli), potřeboval se Nietzsche ještě seznámit s nějakým textem, který by podmínky pro schopnost řeči a jejího podílu na konstituci zkušenosti a mentálních aktů popsal mnohem detailněji. A právě takové informace dokázal Nietzsche poskytnout až Humboldtův nepřímý žák, německý jazykovědec a filosof Gustav Gerber (1820–1901).²⁶ V září 1872 se Nietzsche v basilejské univerzitní knihovně seznámil s Gerberovou knihou *Řeč jako umění* (1871), což je práce, která platí za hlavní zdroj jak přednášek o rétorice (1872/73), tak i textu *O pravdě a lži ve smyslu nikoliv morálním* (1873). I když je povaha tohoto zdroje značně problematická, dá se říci, že esej *O pravdě a lži* je ve skutečnosti jen kompilací Gerberových myšlenek²⁷; její hodnota tkví především ve stručnosti (má proto onen často potřebný manifestační charakter). Chceme-li proto tento krátký traktát detailněji popsat, je potřeba vycházet primárně z Gerberova textu. Ten tvoří opozici proti běžnému filosofickému diskurzu 19. století, který k jazyku přistupoval přes transcendentální uchopení, a není proto divu, proč Gerber vychází z myšlení Humboldta, F. D. E. Schleiermachera nebo P. A. Böckha.²⁸

I podle Gerbera hraje při procesu konstituce zkušenosti faktor řeči nezastupitelnou roli. Nutno však zdůraznit, že takový závěr je podmíněn pouze tím, že si Gerber k

²⁶ O jeho životě toho moc nevíme; narodil se a zemřel v Berlíně, v Berlíně a Lipsku studoval klasické jazyky a filosofii, navštěvoval však i kurzy na historii a geografii, od roku 1856 byl ředitelem gymnázia v tehdy pruské Bydhošti, mezi léty 1877 a 1879 byl dokonce členem pruského parlamentu za Národní liberální stranu. K filosofické, lingvistické a náboženské tematice se dostal později, jeho hlavní práce vznikají až po roce 1870. Gerber je považován za předchůdce mladogramatiků, kteří se etablovali na lipské univerzitě na konci 70. let 19. století. Zájem o jeho osobu na konci 19. století stále rostl a ohlas pokračoval i ve 20. století (např. zprostředkovaně i u Wittgensteina), postupně však následovala vlna zapomnění. Výmluvným faktem je, že tento zcela originální myslitel nemá ještě v roce 2014 heslo ani na německé, ani na anglické Wikipedii (heslo najdeme pouze v polské verzi).

²⁷ Je důležité zmínit, že do zdánlivě čistého Gerberova vlivu se mísí vliv Kanta, Schopenhauera, Herdera, Humboldta, Langeho a Hartmanna, tedy autorů, které četl již na Schulpfortě a na Bonnské, Lipské a Basilejské univerzitě. Titman Borsche tvrdí, že Nietzsche převzal z Gerbera především terminologii, místo „ovlivnění“ proto raději mluví o „vzájemném setkání“. Nietzsche totiž k teorii *Bildnatur* evidentně dospěl již před četbou *Sprache als Kunst*, z které pak hlavně převzal označení slov jako tropů, vět jako figur ad. Co Gerber poskytl určitě, byla slušná orientace ve vztahu gramatiky a sémantiky, v etymologii, fonetice, metrice a dějinách jazyka. Srov. Borsche, Gerratana a Venturelli (1994, s. 119–120).

²⁸ Právě Philipp August Böckh (1785–1867) platil pro Gerbera za nestora klasické filologie a posledního žijícího učenice, který byl přímým aktérem vzestupu rané romantiky na přelomu století. Gerber se obrací k Böckhovi již v předmluvě, když cituje jeho studii *O přechodech vzájemně propojených písmen* (1808). Podle Böckha je úkolem filologie zmapování všech možných produktů myšlení skrze jazyk. Tato hermeneutická rekonstrukce vědění skrze lingvistické výrazy počítá i s těmi, které byly proneseny nebo napsány s uměleckou ambicí. Následně pokládá otázku, která upoutala Gerberovu pozornost: proč se umělecké využívání jazyka ještě nestalo seriózním tématem filologického bádání.

popisu tohoto procesu vybral terminologii z oblasti rétorických figur. Tento výběr je totiž naprosto arbitrární (metaforický); neurologové, fyziologové či teoretici vnímání, kteří by k popisu stejného procesu použili úplně jiné pojmy, by se s největší pravděpodobností o faktoru řeči ani nezmínili. Aplikací řečnických figur na popis procesu poznávání chtěl Gerber především zdůraznit aspekt zkreslování, který je během něho neustále přítomen. Představme si nejprve, jak tento proces opravdu vypadá.

Tvoří ho několik úseků, mezi nimiž se přenáší informace ze smyslových orgánů. Tento řetěz je na jedné straně ohraničen světem o sobě (ať už je to cokoliv), na druhé lidskými pojmy o tomto světě; se všemi mezistupni vypadá následovně: (věc o sobě) → nervové podráždění → vněm → zvuk → představa → kořen → slovo → pojem. Podobné modely vznikaly v 19. století zcela běžně; psychofyziologie se jimi snažila popsat vztahy mezi počáteční nervovou stimulací a konečným mentálním stavem. Postupy mezi jednotlivými sférami se pravidelně označovaly slovy jako přenos (*Übertragung*) či překlad (*Übersetzung*). Ambicí vědců bylo tyto přenosy analyzovat a následně i (v nejlepším případě) vytvořit vzorce, podle kterých by se dala dualita fyzické události a mentálního stavu přesně vypočítat.²⁹ Základním předpokladem byla domněnka, že existuje přesná koordinace mezi elementárními idejemi a podněty ve vnímajícím orgánu. Pokud by se tato domněnka potvrdila, stačilo by k popisu myšlenkových procesů opravdu jen určit prvotní parametry přenosů. Kromě toho navíc zvláště ve Francii sílily i snahy vybudovat vědu o jazyku; základní myšlenkou bylo, že fungování slov analogicky a diagramaticky kopíruje model obrazu vnímání a všech lidských kognitivních schopností. Gerber se proti podobným pokusům silně ohradil; podle něho totiž přenosy mezi oněmi mezistupni nepodléhají žádným pevným pravidlům, a nelze je tedy nijak vypočítat a ani porovnat s nějakým ideálním typem. Gerber vycházel z podobného konceptu jako Hartmann. Jazykovou aktivitu (tedy hlavní faktor při konstituci zkušenosti) rozdělil na dvě oblasti, mezi kterými není ostrého předělu, jsou jimi za a) živý, živoucí jazyk (*lebendige Sprache*) a za b) vědomá lingvistická aktivita. Živoucí jazyk je jakožto produkt uměleckého instinktu (*Kunsttrieb*) nevědomá umělecká tvorba, vědomý jazyk je pak tvořen syntaxí a lexikonem (slovní zásoba). Konkrétní popis geneze jazyka (a tedy i lidského poznání, které se s ním vyvíjí simultánně) vypadá následovně³⁰: na začátku je **nervový stimul** (*Nervenreiz*); nervy přenáší izolované smyslové vzruchy, jež se setkávají v míše a následně v mozku, který plní funkci centra (*gemeinsame Mittelpunkt*). Explicitně vycházejí z Herdera, Gerber chápal člověka jako „*sensorium commune*“, což je termín, který označuje právě hypotetickou lokalizaci v mozku, kde dochází ke vzájemnému

²⁹ S nejnámějšími pokusy o pevné uchopení tohoto vztahu byl Nietzsche vcelku slušně obeznámen. S Helmholtzovým myšlením se setkával pravidelně minimálně od roku 1866, s dílem Gustava Theodora Fechnera (1801–1887) se zevrubně seznámil skrze Zöllnerovu práci *O povaze komet* (1870), kterou pročetl v letech 1872 a 1873. Fechner se snažil přesně popsat vztah mezi fyzikální intenzitou podnětu působícího na receptor a intenzitou počítku: provedl 24 576 pokusů, kdy zvyšoval intenzitu podnětu, přičemž osoby podrobované testu měly potvrzovat, jestli cítí změnu prožitku. Tím se snažil najít nejmenší rozlišitelný rozdíl pociťování, nejmenší jednotku, od které by se dala počítat změna vědomí.

³⁰ Detailní popis Gerberovy teorie poznání přináší Claudia Crawford, srov. Crawford (1988, s. 202–219).

setkávání informací ze smyslů.³¹ Z jejich následné kompilace vzniká **vněm** (*Empfindung*). Tato první (sice ještě zcela „tekutá“) jednota vzešlá z proudu vzruchů spontánně produkuje **zvuk** (*Laut*), což je přirozená reakce (křik, pláč, různá citoslovce apod.) na původní komplex stimulů. Již tento zvuk ovšem nereprezentuje originální podnět přímo. Zvuk je Gerberem pochopen jen jako arbitrární obraz původních stimulů, a to protože je prezentuje v jiném materiálu a navíc je nereprezentuje přímo, jedná se spíše o obecné označení či obecnou charakteristiku. Jde o zobecnění nějaké (většinou zásadní) vlastnosti věci, která na nás doléhá, jde tedy zpravidla o synekdochu.³² Dalším krokem je transformace těchto zvukových obrazů (*Lautbilder*) do **představy** (*Vorstellung*). Tento přenos je znovu arbitrární a umělecké povahy. Stejně jako zvuk nebyl přímou reakcí na percepci, není ani představa přímou reakcí na zvuk, je to spíše symbolické vyjádření naší původní exprese. Tento symbol produkuje takzvaný **kořen** (*Wurzel*). Tento přenos lze chápat jako metaforickou operaci, která původní obraz přetvoří do vědomého symbolu pomocí fixovaného kořene slova. V tomto bodě, kdy se snažíme latentní svět vlastních poznávacích procesů artikulovat, hraje důležitou roli něco jako cit pro (běžný) jazyk, individuální rétorické a básnické schopnosti. Tímto se i uzavírá nevědomá/živoucí/instinktivní část poznání. Hlavní Gerberův argument spočíval ve tvrzení, že přenos mezi sférami s tak odlišnou povahou se nemůže odehrávat podle nějaké mechanické či jiné nutnosti. Na přenosech se proto musí podílet i určitá síla, která dokáže tyto sféry přemostit. Toto přemostění pak nemá a ani nemůže mít podobu přesné reprezentace, přenos je proto nepřímý, obrazný či ještě silněji umělecký. To je i důvodem, proč tuto sílu Gerber označil slovem *Kunsttrieb* (umělecký instinkt). Vědomá část poznání je pak tvořena **slovy** (*Wörter*) a **pojmy** (*Begriffe*). O nich již v žádném případě nelze mluvit jako o reprezentacích původních percepcí, jedná se jen o obrazy obrazů. Vědomá (diskurzivní) rétorická aktivita je tvořena kombinacemi slov a pojmů podle konkrétních rétorických pravidel, tak jak je známe z dějin rétoriky. Slova nemají žádný reálný (pevný) význam sama o sobě, ten je vždy tvořen až kontextem promluvy. Ten pak dokáže mluvčí variovat v závislosti na své osobní rétorické zdatnosti. *Wurzel* tedy rozděluje naše poznání na nevědomou a vědomou rétorickou aktivitu. Nevědomá fáze (nepřímé, obrazné přenosy prostřednictvím synekdoch a metafor) měla pro Gerbera stejně jako pro Hartmanna větší filosofickou hodnotu, protože slova a pojmy odrážejí jistou statickosti, která v podobě bariéry ožebračuje a umrtvuje původní živoucí jazyk.

Ačkoliv Nietzsche Gerberovy myšlenky v mnohém kopíroval přesně, v eseji *O Pravdě a lži* představil jemně pozměněný model: věc o sobě → nervové podráždění

³¹ Srov. Gerber (1885, s. 155). Co se týče termínu „*sensorium commune*“ u Herdera a Nietzscheho, srov. Bertino (2011, s. 174).

³² Synekdocha je rétorická figura, která uvádí ve vztah část a celek. Téměř nikdy se totiž nestává, že by řeč (či v tomto případě mentální aktivita) popisovala danou věc zcela komplexně. Nejčastěji se setkáváme s variantou, kdy nejpodstatnější část zastupuje celek (například být pod střešou → být v domě). Tento (často zdánlivě) nejpodstatnější rys věci nám pak slouží k vytváření rastrů, tabulek a schémat, podle kterých věci, bytosti a abstraktní jsoucna třídíme. Synekdocha tak přispívá k založení druhových a rodových rozlišení.

(první obraz) → zvuk/slovo (druhý obraz) → pojem (třetí obraz).³³ Na rozdíl od Gerbera šel tedy ještě níže; rétorické zkreslení se projevuje již v nervové soustavě, ani samotná syntéza vzruchů proto nekoresponduje s podněcujícím předmětem přesně. I z tohoto zjednodušeného modelu je ale patrné, že Nietzsche musel počítat s určitým principem, který je za rétorickou aktivitu přímo odpovědný. Podle něho je každý nevědomý a posléze i vědomý tvůrčí akt (Gerberem označován slovem *tropus*³⁴) vytvořen určitou silou (*Kraft*) či přesněji silou tvořit metafory (*Sprachkraft/Kraft zur Metapher*).³⁵ Tato síla se v procesu poznávání projevuje tím, že identifikuje neidentické, neboli tím, že rozmanitost danou v názoru postupně redukuje sledem několika obrazů. Nelze s jistotou tvrdit, jaké parametry Nietzsche této síle přisuzoval. Nejspíše ji chápal v podobném duchu jako Hartmann nevědomý instinkt, tedy nejenom jako psychický fenomén (je zde akt chtění, vůle), ale i jako fenomén fyzický (spouští ji motiv a ten je ve formě smyslového vzruchu). Kusé informace z Nietzscheovy pozůstalosti nám jen stěží dovolí k jejímu charakteru hlouběji proniknout. Otázkou například zůstává, nakolik je tato síla principem fyziologickým a nakolik duchovním, nakolik aktem instinktivním a nakolik vědomým, nakolik z ní „promlouvá“ jistá živočišnost a nakolik rozvažování. Jisté jen je, že zavedením principu *Sprachkraft* se Nietzsche pokusil setřít hranici mezi těmito póly. Proto i vyobrazil člověka jako pavouka: stejně totiž jako pavouk přirozeně produkuje vlákna, produkuje i člověk metafory. Vědecké teorie pak tvoří pavučiny pojmů, které vznikly napodobením časových, prostorových a číselných vztahů na půdě metafor. Proto mezi člověkem tvořícím tyto teorie a člověkem instinktivně uchopujícím to, co na něho doléhá, nezeje žádná propast; kontinuitu zaručuje právě přítomnost *Kraft zur Metapher*.

-

Nietzsche se více než o detailní analýzu procesu poznávání či charakteru vnímání snažil zdůraznit to, o čemž nepochyboval, tedy „fakt“, že výsledné uchopování věcí je vždy zcela umělé či až umělecké. Díky tomu, že se na přenosech podílí i jistá umělecká síla, nelze pro ně stanovit žádná pevná pravidla. Za tohoto předpokladu pak nemůže existovat žádný pevný rámec (gramatický, logický) pro typ jazyka, který by neobjektivněji zprostředkoval vztah člověka ke světu. A neexistuje-li jazyk ideální, nemohou existovat ani odchylky. Každý člověk je rétor, neboť každý uchopuje realitu vlastním způsobem, tj. metaforicky; pozbývá proto smyslu někoho zpravovat o něčem důležitějším, než jsou naše pocity. Podle Gerbera „tropy platí za umělecké prostředky (*Kunstmittel*) výrazů“³⁶, čímž chtěl říct, že naše výpovědi o světě mají vždy jen subjektivní (umělecký) základ; jazyk je naším dílem (*Kunstwerk*) a vyjadřuje pouze náš individuální vztah k věcem, nikoliv věci samotné. Řeč politika, filosofa, fyzika či lékaře tak není jen řečí antropomorfní či hypotetickou, jak si myslel Lange, ale přímo uměleckou právě proto, že po celou dobu jakéhokoliv poznávajícího procesu je

³³ Srov. *Nietzsche source* [online] <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL-1>>.

³⁴ Srov. Gerber (1885, s. 309).

³⁵ Srov. např. *Nietzsche source* [online] <[http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1873,29\[8\]](http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1873,29[8])>.

³⁶ Srov. Gerber (1885, s. 332).

metaforická aktivita (individuální jazyková a básnická vynalézavost) neustále přítomna. Čistě vědecká řeč ve smyslu přesné reprezentace světa tedy neexistuje. Nietzsche si bere tuto myšlenku za vlastní, sám ji pak představuje ve 3. přednášce o rétorice (*Vztah rétorického k řeči*):

„Neexistuje totiž žádná nerétorická „přirozenost“ řeči, k níž bychom se mohli vztáhnout: řeč sama je výsledkem čistě rétorických figur. Schopnost nalézt na každé věci, čím působí a skrze co vyvolává určitý dojem, a propůjčit tomu platnost, tedy schopnost, kterou Aristoteles nazývá rétorikou, je zároveň podstatou řeči: ta se právě tak málo jako rétorika vztahuje k pravdě, k *podstatě* věcí, nechce poučovat, nýbrž přenést na druhé subjektivní emoci a vněm.“³⁷

Nietzsche se díky Gerberovi již definitivně přihlásil k jisté linii dějin německé filosofie a jazykovědy počínaje Johannem Georgem Hamannem³⁸, Herderem, Humboldtem, přes Friedricha Schlegela, Novalise, Jean Paula, Böckha, Karla Ludwiga Heyse až ke svým starším současníkům a Humboldtovým pokračovatelům, jakými byli Franz Bopp či Heymann Steindthal.³⁹ Není náhodou, že na Nietzscheho v této problematice navazoval i žák Ernsta Macha, židovský filosof Fritz Mauthner (1849–1923).⁴⁰ Tato linie (volně protínající ranou romantiku, humboldtovskou větev klasické filologie, novokantovství, mladogramatiku či empiriokriticismus) nechápala řečnické figury jako pouhé ozdoby, které jen zkrášlují jinak čistě vědecký text, ale jako nástroje té nejserióznější vědecké, filosofické a umělecké komunikace, která se právě kvůli své rétorické povaze nikdy nestane pevně pravdivou, závaznou, kanonickou a tedy i definitivní. Důvodem jsou právě a jenom psychofyziologické dispozice, na základě kterých uchopujeme realitu a které jsou jedinečné pro každého člověka zvlášť. Jazyk je proto chtě nechtě diachronní, nedokáže přenášet hotové vědění, ale spíše naše pocity a postřehy, je tedy historicky podmíněný (není médiem věčného „logu“, ale pomíjivého „mýtu“). Jeho podstata neleží ve schopnosti „doslovného“ zastupování, ale v tom, že dokáže realitu na základě podobností obrazně (nepřímo) pojmenovávat.

³⁷ Nietzsche (1922, s. 298). V tomto mnichovském vydání z roku 1922 se ještě přednášky o rétorice datují rokem 1874, ve kterém si Nietzsche opravdu plánoval kurz na toto téma vypsát (pro nezám studentů se ale nakonec vůbec nekonal). Že pocházejí již ze zimního semestru 1872/73, se zjistilo až později.

³⁸ Nietzsche se seznamoval s tímto německým mystikem v prvních třech měsících roku 1873, kdy pročítal jeho práci *Aesthetica in nuce* (1760), ve které Hamann kritizuje racionalistický přístup k překladům *Písma*. Podle Hamanna je jakákoliv jazyková aktivita jen procesem překladu (v tomto případě procesem překladu z „jazyka andělů“ do jazyka lidských bytostí): idejí do slov, věcí do jmen, obrazů do znaků. Hamannova myšlenka jazyka jako dimenze přenosů a překladů mezi odlišnými sférami musela na Nietzscheho silně zapůsobit a utvrdit v přesvědčení, že veškeré jazykové vyjadřování má metaforický charakter. Srov. Emden (2005, s. 94–95).

³⁹ Srov. Hillis Miller (1993, s. 317–318).

⁴⁰ Srov. Schöffel (1987, s. 117).

Hlavní námitka, kterou lze proti této Gerberově a Nietzscheově představě postavit, se týká paradoxu „metaforičnosti všeho“. Na výklad smyslového názoru a původu rozumových pojmů (věc o sobě → nervové podráždění → zvuk/slovo → pojem) je totiž zapotřebí se dívat taky jako na pouhý obraz a to i přesto, že se jedná o výklad vycházející z naprosto exaktních zdrojů. Nemetaforické místo, ze kterého by šlo uchopit povahu metaforického pole, prostě nemůže z principu existovat. Slavná a často citovaná pasáž z eseje *O pravdě a lži* o tom, že pravda je pohyblivým zástupcem metafor, by mohla lehce svádět k tomu, že Nietzsche se spokojil s logickým vyústěním „svých“ teorií, totiž s myšlenkou naprosté relativnosti a nerozlišitelnosti mezi pravdou a lží. Jelikož ale v takovém resumé neviděl žádnou pozitivní filosofickou hodnotu, směřoval svůj zájem opačným směrem, tedy k otázce po možnosti „pravdivé“ metafory, čímž dal i jednoznačně najevo, že rezignovat na jakoukoliv variantu (pravdivého) poznávání nehodlá.

Obecně by se dalo tvrdit, že metaforická pravdivost se vždy úzce pojí s naší schopností představit na skutečnosti především její skryté, zanedbané a diskutabilní stránky. Pokud se však mluví zarputile drží konvenčního rámce výkladu, snadno tím navodí dojem jeho absolutní a definitivní správnosti. Již Humboldt ovšem napsal, že „nikdo nemyslí slovem přesně to, co druhý (...). A proto porozumět všemu je vždy také ne-porozumění (...).“⁴¹ Stejně tak i Nietzsche chápal, že jakýkoliv ultimativní a dogmatický popis světa předem vylučuje možnosti nových pohledů a nových otázek, obecně pak i mumifikuje vědecký a kulturní pokrok; stane se manýrou⁴² a bude jen otázkou času, kdy se „přežije“ a ztratí kontakt s názorným světem, tedy i s tím, co popisuje. Skutečnost je totiž uložena jako úkol, není ničím statickým, je v neustálé změně, a nelze se proto vracet k jejím minulým, neaktuálním stavům (jako například ve formě nekonečných komentářů ke klasikům a autoritám dané problematiky). Řeč, která to dělá, možná ještě dokáže někoho přesvědčit, nedokáže však již na skutečnosti nacházet žádné její přesvědčivé stránky, přestává být pravdou, kterou začíná být její opak. Jak ale píše Robert Roreitner, tímto opakem nemůže být jednoduše lež, neboť podstatou řeči není reprezentace, ale tropus. Strnulá a zkamenělá řeč tak nepředstavuje řeč pravdivou, proti které by ostatní byly omyly, ani řeč nepravdivou, kvůli které by bylo potřeba jejího autora poučit o předmětu věci. Představuje především okamžik, kdy je (záměrně) zapomenuto na původně metaforický charakter řeči, a pravdivá proto bude řeč ta, která na tento charakter znovu poukáže prostřednictvím nového, originálního pohledu.⁴³ Za tohoto předpokladu samozřejmě musel i Nietzsche počítat s tím, že „jeho“

⁴¹ Humboldt (1836, s. 64).

⁴² Je nutno zdůraznit, že ačkoliv Nietzsche opravdu označil takový typ řeči manýrismem, s tím, jak stejnému slovu rozumí dnešní kunsthistorie, nemá nic společného. Na vině byla samozřejmě jeho chabá znalost myšlenkového odkazu druhé poloviny 16. století. Navíc určitě silně zapůsobila i ostrá kritika manýrismu ve *Světě jako vůli a představě* a to nezávisle na tom, že Schopenhauerova interpretace je naprosto zcestná. Srov. Schopenhauer (1997, s. 192–197). Je zcela jisté, že kdyby byl Nietzsche obeznámen s uměním a filosofií pozdního 16. století lépe, takový typ řeči by manýrismem určitě nenazval.

⁴³ Srov. Nietzsche a Roreitner (2011, s. 34–35).

teorii poznání čeká pod tíhou nových poznatků (respektive pod tíhou „nové doby“) stejný osud, jako teorie těch, na které sám útočil.

Čistě epistemologická úvaha o metaforičnosti všeho tedy dostává smysl až v okamžiku, kdy ji Nietzsche vztáhl do jistého kulturně-historického pole. V něm totiž již neústí do nepřilíš plodného (i když pravdivého) závěru o legitimnosti jakékoliv výpovědi; nyní má naopak konstitutivní význam pro každý vědní obor (či umělecký styl), který se nechce uzavřít sám do sebe. Nietzscheova rezistence vůči ustrnutí forem má v posledku podobu iniciace nových vědeckých a filosofických čtností: autoři teorií by měli nově dbát na jejich pružnost, tekutost, poddajnost, schopnost asimilace i absorpce. Idealistickou touhu po nesmrtnosti Nietzsche nekompromisně zavrhl a proti ní navrhl model, ve kterém se budou různé teorie navzájem korigovat, obohacovat a tím i vyvíjet; místo dominance preferoval kolaboraci, místo hierarchie prolínání. Každé obecnější vědění muselo nyní vycházet z disputací, z neustálých konfrontací alternativních názorů. Vývoj vědy a filosofie již nešlo nadále redukovat na sled pouhých komentářů k několika autoritám, což byla strategie, která byla stále ještě silně poplatná zvláště v těch oblastech, které Nietzscheho zajímaly nejvíce. Zejména filologie a literární věda by se na začátku 70. let jen stěží dokázaly vyvázat z klasicistního rámce (středostavovský ideál zdraví a přirozenosti, bezmezná úcta k německým klasikům, princip *kalokagathia*, selektivní přístup k literárním památkám), který naprosto určoval jejich metodologii a způsob kladení otázek.

Podobnost tohoto Nietzscheova závěru s reálným vývojem dobových věd (zvláště věd přírodních) je nasnadě: iluzivnost naprosté objektivity vědeckého poznání, legitimizace otázek majících alternativní řešení, růst významu axiologických soudů, paradoxů, náhody a pravděpodobnosti. Oprávněnost těchto důsledků byla neustále potvrzována mnoha teoretiky vědy, z nichž některé Nietzsche důvěrně znal (Justus von Liebig, Lange, Helmholtz, Otto Liebmann, Johann K. F. Zöllner ad.). Díky pitvě subjektivního zakoušení totiž vycházelo stále více najevo, jak moc se do našeho zdánlivě čistého smyslového poznání mísí vlivy faktorů, které nikdy nepůjde zcela eliminovat. Nově rodící se disciplíny, které se analýzou těchto faktorů okamžitě začaly zabývat (psychologie barev, psychoakustika, psychogeografie, anatomie centrálního nervového systému, klinická biochemie apod.), jen posilovaly přesvědčení o nemožnosti existence ideálního ani všeobecně platného popisu a to i té (respektive zvláště té) nejbližší skutečnosti.

Dodatek: úpadek společnosti je vždy odrazem úpadku zájmu o rétoriku

V průběhu 19. století se stala fyziologie centrálním polem většiny německých univerzit; po nebyvalé explozi tohoto vědního oboru v polovině století se začala pozornost mnoha odborníků obracet i na výzkum podmínek a možností jazyka. V 50. letech se nejdříve o

toto téma začali zajímat lékaři⁴⁴, postupem času se však zájem rozšiřuje i mimo medicínské obory: vznikají první experimentální laboratoře⁴⁵ i první detailní analýzy lidského mozku. Výzkum se nejprve zaměřil na zvířata, kdy se zjišťovalo, jak psi, žáby či králíci reagují na různé nervové stimulace; podobná metodologie se posléze uplatnila i v lokalizaci mentálních operací u člověka. Autory prvních průkopnických studií byli Pierre Paul Broca (1824–1880) a Carl Wernicke (1848–1905). Právě francouzský chirurg a antropolog Broca je považován za zakladatele afáziologie, oboru, ze kterého se posléze vyvinula neurolingvistika. Broca objevil, že poškození relativně malé oblasti ve frontálním mozkovém laloku může snadno vést ke ztrátě schopnosti řeči. Jelikož byla tímto objevem potvrzena možnost lokalizace různých duševních funkcí v oblasti mozkového kortexu, staly se Brocovy postupy inspirativními pro celé spektrum přírodních ale i humanitních věd.⁴⁶ Jazykovědci, potažmo historici literatury či klasičtí filologové se na problémy související s poruchami řeči dívali opačnou optikou než fyziologové a neurologové. Nietzscheho, který se těchto debat nepřímou účastnil po jejich boku, přece jen více zajímaly otázky psycholingvistické než přímo neurolingvistické (přestože se pravidelně vzdělával i v oblasti aktuálních výzkumů lidského mozku). Ačkoliv se psycholingvistika jako samostatný obor etablovala až ve 20. století, otázky, které později vznášela, zajímaly vědeckou obec už o pár desítek let dřív. Již v 60. letech se objevují v Německu práce, které se věnují přímo vztahu lidské mysli a kvality individuálního jazyka. Významnou se jeví například práce německého psychologa a filosofa Otta Casparii (1841–1917) *Řeč jako základ pro duševní rozvoj* (1864), ve které Casparii dokazuje, že jazyk je extrémně důležitým faktorem pro psychologický rozvoj lidské mysli a život člověka vůbec.⁴⁷ I Nietzsche si byl vědom toho, že interakce mezi světem a lidským jedincem je často zcela závislá na kvalitě osobního jazyka. Tato problematika proto postupem času dostávala v jeho textech čím dál větší prostor, aby se nakonec stala i jedním z hlavních témat *Lidského, příliš lidského*.

V roce 1872 se seznámil s dílem německého kunsthistorika a germanisty K. H. W. Wackernagela (1806–1869), který do konce svého života vyučoval na Basilejské univerzitě (Nietzsche přišel do Basileje až v roce Wackernagelovy smrti).⁴⁸ Podle Wackernagela bylo jazykové vyjadřování v raných civilizačních etapách (starověk,

⁴⁴ Pionýrem tohoto oboru byl vídeňský lékař Ernst W. Brücke, který v roce 1856 publikoval práci *Zásady fyziologie a systematizace hlásek*. Dalším kanonickým dílem byl tisícistránkový svazek profesora medicíny Carla Ludwiga Merkela *Anatomie a fyziologie lidských vokálních a mluvicích orgánů* (1857).

⁴⁵ Tu první v Německu založil v Lipsku v roce 1879 psycholog, fyziolog a filosof Wilhelm Wundt (1832–1920), jehož *Přednášky o lidské a zvířecí duši* (1863) Nietzsche četl již v roce 1868.

⁴⁶ Srov. Emden (2005, s. 101).

⁴⁷ Nietzsche poznal dílo tohoto profesora z Heidelbergu nejspíš až v roce 1881, kdy četl jeho práci *Schéma věcí* (1881) a ještě několik článků publikovaných Caspariiem v časopise *Kosmos*. Zběžnou znalost jeho myšlenek před rokem 1880 nelze vyloučit.

⁴⁸ Nietzsche s největší pravděpodobností znal Wackernagelovu přednášku *O původu a rozvoji jazyka* (1866), která vyšla v roce 1872 v Basileji tiskem, dále četl práci (minimálně nějakou část) *Dějiny německé literatury* (1843–1855) a soubor jeho přednášek vydaný pod názvem *Poetika, rétorika a stylistika* (1873).

antika) charakteristické vysokým výskytem poetických figur, díky kterým v podstatě neexistoval rozdíl mezi zpěvem, rétorikou a normální mluvou; postupem doby však nabývala na významu spíše próza a v 19. století již dominovaly přísné gramatické a logické formy. Zatímco na jihu Evropy ještě ve druhé polovině 19. století existovaly značně měkké a melodické dialekty, v severských zemích panoval již „chladný“ a přísně „strojový“, monotónní jazyk. Ten byl citelně ocesán zejména o zájmena, částice a citoslovce. Postupně mizely i výrazy, které narušovaly běžný či neproblematický fonologický (prefixy, infixy, sufixy, elize, haplologie ad.), morfologický (diastatické, diatopické, bilingvní/multilingvní odchylky, repetice ad.)⁴⁹, syntaktický (vsuvky, zeugmata, elipsy, gramatické inverze, paralelismy, asyndetony ad.), sémantický (oxymorony, metafory, metonymie, hyperboly ad.) a grafemický (anagramy, palindromy, logogramy, grafemické inverze ad.) kód jazyka, tedy výrazivo, které činí jazyk poetickým, ironickým, humorným či charakterizačním. Tento vývoj směrem k abstrakci (vážnosti, serióznosti) však Wackernagel nehodnotil nijak pozitivně, naopak mluvil o degeneraci a ztrátě smyslového původu. Celková redukce sice měla původně přispět k jasnějšímu vyznění našich myšlenek, současně ale zapříčinila masivní oslabení naší obrazotvornosti; stejně jako se z jazyka vytrácel bohatý kolorit, mizela i expresivita a adaptivita člověka, který se stal ve Wackernagelových očích jenom chodícím telegrafem.⁵⁰ I podle Nietzscheho představují gramatika a logika jisté limity k lidské verbální vynalézavosti a jejímu sklonu k iregularitě; ještě hrozivějším faktem byla právě postupná realizace požadavku na celkovou redukci jazyka, tak jak po ní volala společnost klasicistního 19. století; vzniklý deficit mělo vyrovnat několik vznešených (principiálně však iluzorních) slov, která „mluví za vše a k nimž netřeba již nic víc dodávat.“ Iniciací této realistické „rétoriky“ krásného zdání se mělo mluvení zbavit jakékoliv emocionální intenzity; smyslná kvalita lidského vyjadřování, která dopomáhá adresátům k přesnějšímu pochopení daných významů, (důrazy, výška tónu, rytmika, nepřirozená stylistika apod.) se měla postupně zlikvidovat ve prospěch čisté idyličnosti. Mluvení se mělo stát zcela jednoduchou disciplínou: učit se akcentovat nebo nějak zajímavě či až provokativně prezentovat slova jako krása, dobro, pravda, humanita, láska či ctnost opravdu nemělo smysl. Význam těchto slov či vět je obsahujících totiž nemusel posluchač hledat v kontextu promluvy, stačilo mu, když je deduktivně našel v sobě samém a to tím, že poukázal na jejich místo a funkci v duševním světě (jenž je všem lidem společný). Nietzsche, který díky Gerberovi věděl, že veškeré lidské vyjadřování je pouze subjektivní a tudíž umělé, pokládal podobná slova jen za dobová hesla a symboly bez jakékoliv ontologické relevance. Na konci 70. let bude zastávat názor, že dlouhodobým užíváním takového jazyka člověk nejenom degeneruje psychicky, ale tím, že mu postupně zakrňují smyslové orgány, i fyziologicky. Již v první polovině 70. let se cítil povinován hájit proti takto střízlivému slovníku (a

⁴⁹ Redukce se netýkala diachronických odchylek (archaismů), jejichž frekvence byla v 19. století stále vysoká. V jiných ohledech již s 16. a 17. stoletím soupeřit nešlo. Srov. Plett (2010, s. 159–161). Nutno ovšem zdůraznit, že velkou zálibu ve všech možných gramatických odchylkách měl i (jako libretista) Richard Wagner.

⁵⁰ Srov. Wackernagel (1872, s. 24–30).

současně slovníku těch největších superlativů) bohatý jazyk starověkého Řecka a s postupným objevováním literárního odkazu raného novověku i opulentní jazyk 16. a 17. století. I díky Wackernagelovi si začal uvědomovat, že v dějinách existovaly etapy, které na fakt, že veškeré lidské vyjadřování má rétorickou povahu, jako by zapomínaly (zpravidla klasicismy), a etapy, ve kterých naopak rétorika prosakovala do veškerých odvětví lidské činnosti. Nietzscheovy sympatie si samozřejmě vysloužila období, která proti filosofickému dogmatismu postavila diskurzivní probabilismus, tedy období, která více či méně uznávala „fakt“, že podstatou jazyka není reprezentace, ale tropus. Je zcela logické, že v takových dobách se rozvíjelo studium rétoriky o mnoho rychleji než v dobách klasicistních.⁵¹ Podle Nietzscheho by mohlo (mělo) myšlenkové dědictví těchto historických období v podobě medikamentu posloužit i společnosti pozdního 19. století.

Touto myšlenkou byl prosycen celý přednáškový cyklus o antické rétorice ze zimního semestru 1872/1873, který byl veden (jak bylo u Nietzscheho již zvykem) s cílem zdiskreditovat platónský kurz dobové badatelské obce (Anton Westermann, Leonhard Spengel, Friedrich Blass).⁵² Výzkum antické rétoriky (zájem o barokní rétoriku prakticky neexistoval) byl totiž v 19. století často doprovázen demagogickými a difamujícími výroky; na celé situaci bylo nejvíce alarmující zvláště to, že autory takových soudů byli nezdánlivě i ti, kteří měli plnit funkci obránců odkazu antické rétoriky, tj. klasičtí filologové.⁵³ V dobových slovnících byla rétorika pojímána jako vědecko-pedagogická disciplína, ovšem povrchní, plná klamu a přetvářky: „Rétorika platí za velkolepou, marnivou, klamavou, bezcennou, ledabylou.“⁵⁴ Anglický esejist Thomas de Quincey (1785–1859) tvrdil, že hodnota rétoriky klesla na úroveň astrologie a alchymie.⁵⁵ Zatímco se v 18. století s rétorikou pojilo adjektivum *schwülstig* (nabubřelý), v 19. století jeho místo přebralo mnohem „fyziologičtější“ *unnatürlich* (nepřirozený).⁵⁶ Axiologicky obsazeny a zatíženy byly i Nietzscheovy závěry, ten ale

⁵¹ Bibliografické prameny uvádějí, že v letech 1500 až 1700 vzniklo v Evropě kolem osmi set učebnic rétoriky, velké množství z nich se dočkalo i většího počtu vydání.

⁵² Vinou ztráty kreditu po „filologickém“ fiasku *Zrození tragédie* a aféře s U. von Wilamowitz-Moellendorffem docházeli na tento Nietzscheův kurz, jehož význam mezi ranými texty je dnes srovnáván i s *Pravdou a lží*, jen dva studenti, kteří navíc neměli filologii za hlavní obor (přednášky se proto konaly i u Nietzscheho doma, kde oba studenti našli komfort ve formě culmbacherského piva a preclíků). Tristní se tento počet jeví i v porovnání s jeho kolegy: Burckhardtův kurz o řecké kulturní historii navštěvovalo padesát tři studentů, odborný asistent Heinrich Romundt vedl kurz o filosofii s dvaceti studenty.

⁵³ Přesto právě jim patří zásluha o zpřístupnění a interpretace mnoha textů: V letech 1832–36 vydává CH. Walz soubor textů *Rhetores Graeci ex codicibus Florentinis Mediolanensibus*. V roce 1853 začíná vydávat v Lipsku L. Spengel monumentální edici *Rhetores Graeci*, na ni navazuje Karl Halm výběrem *Rhetores latini minores* (Lipsko 1863), následuje rozsáhlá série *Forschungsberichte über Rhetorik* (1857) pod editorskou taktovkou F. Blasse. Slezský rodák Richard Volkmann je autorem přehledného zpracování antické rétoriky *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Uebersicht* (Mnichov 1872). Srov. Kraus (2011, s. 184). Nietzsche při přednáškách o rétorice vychází právě z těchto autorů.

⁵⁴ Jens (1969, s. 29).

⁵⁵ Když se de Quincey ptá po důvodech takového úpadku, dochází k závěru, že zatímco dříve studium rétoriky pomáhalo státníkům v jejich politické kariéře či právníkům v jejich advokátní praxi, dnes ho využívají jen literáti soustřeďující se na zdobenění textů, tedy na zcela neúčinnou činnost. Srov. de Quincey (2004, s. 1–2).

⁵⁶ Barner (2002, s. 16).

samozřejmě stál na straně rétoriky. Tady už ovšem udělal krok za Wackernagela, který jako většina tehdejších jazykovědců a filologů chápal tropus (minimálně ve vědeckém textu) jako solecismus, tedy jistou formu „nepřístojnosti“ (*improprietas*) a deviace. Nietzscheova pozice byla přesně opačná: abychom mohli mluvit o nějaké odchylce (či úchylce), musíme mít předem vědomí o tom, od čeho se má rétorická řeč odchylovat. Gerber mu ale pomohl si uvědomit, že toto vědomí nemáme a ani ho mít nemůžeme. Tato Gerberova a Nietzscheova strategie obsahuje citelný subverzní faktor proti racionálně kontrolovatelné, scientistické logice diskurzu a současně otevírá dveře dokořán hypertrofii různých stylistických prostředků a figur, které dopomáhají k radikálnímu ozvláštnění jazyka. Důrazem na jeho synestetickou kvalitu by se mohlo dosáhnout celospolečenské hyperstezie, a tím i zamezit dalšímu duševnímu a fyziologickému úpadku (naléhavou se tato potřeba jevila zvláště po roce 1848, kdy se souběžně s růstem gramotnosti radikálně zvýšil náklad novin a časopisů).

I když Nietzsche s Gerberem předpovídali vzestup zájmu o rétoriku, nejspíš nepředpokládali, jak masivní doopravdy bude. Doba, kterou oba předznamenal, to jest moderna, se totiž stala dobou obrovské rétorické opulence a exuberance, ve které bylo samo mluvení tematizováno a reflektováno s takovou intenzitou, že v mnohém napodobilo či až překonalo doby, které byly synestetickými kvalitami jazyka zcela okouzleny (manýrismus, baroko, raná romantika).

Závěr

S otázkou po aktuálnosti Nietzscheova raného díla se můžeme dostat do oblastí, jako je kognitivní lingvistika či kognitivní psychologie. Důležitou se jeví zejména slavná práce Georga Lakoffa a Marka Johnsona *Metafory, kterými žijeme* (1980), ve které je o povaze jazyka a myšlení předloženo několik hypotéz, jejichž správnost dnes potvrzují i neurovědy. Podle obou autorů nelze metaforu redukovat pouze na lingvistický termín; některé oblasti zkušenosti jsou totiž bez metafor zcela neuchopitelné. Metafory tvoří součást našeho pojmového systému a myšlení a vždy tedy tvoří i strukturu pro to, co děláme, jak myslíme a jak poznáváme. Pokud se například snažíme porozumět nějakému (zvláště abstraktnímu) slovu či popsat určitou emoci, snažíme se představit si konkrétní předmět či konkrétní činnost. Někteří dnešní autoři vycházejí z faktu, že většina metafor popisovaná v psychologické literatuře jsou právě analogie; snaží se proto používat termín strukturní mapování (*structure-mapping*). Jelikož naše koherentně uspořádaná zkušenost obsahuje mnohem konkrétnější pojmy než jakýkoliv výsek reality, který je přímému percepčnímu zpracování nepřístupný (emoce, společnost, morálka, politika, ekonomika, čas, myšlení, komunikace, náboženství, funkce a struktura organizací), bývá často v podobě struktur či kategorií „vmapována“ do nových zkušeností.⁵⁷ Ve stejných intencích používá psycholog Raymond Gibbs slovo simulace⁵⁸; díky simulaci dochází při poznávání nových předmětů ke znovu-ztvárňování

⁵⁷ Srov. Gentner a Bowdle (2008, s. 109–128).

⁵⁸ Srov. Gibbs (2006, s. 434–458).

(*reenactment*) percepčních, motorických a introspektivních stavů, které člověk obdržel během minulé zkušenosti se svým prostředím, tělem a svou myslí. Tyto stavy pak zůstávají fyzicky přítomné jako neuronové sítě v mozku a aktivizují se v podobě tzv. primárních, ontologických, orientačních, obrazových, strukturálních a komplexních metafor.

Ve svých novějších textech se Lakoff s Johnsonem věnují právě této provázanosti fyzických a duševních stavů. Podle obou nelze mysl chápat jako nějaký abstraktní počítačový program nezávislý na materiálním substrátu. Proti nekriticky přijímané metafoře lidské mysli jako uzavřené nádoby (*container*) obsahující ideje a myšlenky tvrdí, že vědomé stavy organicky vyrůstají z fyzických procesů a současně jsou zakotveny i v prostředí, v rámci něhož fungují. Přestože jsme schopni tyto procesy a toto prostředí transformovat za pomoci nástrojů reflexivní inteligence, jazyka a sociální organizace, nikdy nedokážeme vystoupit do nějakého transcendentálního prostoru, z něhož by šlo na tyto fyzikální a sociální procesy „nerušeně“ nahlížet. Posun oproti jejím starším textům leží pak v přesvědčení, že my nedokážeme „nerušeně“ nahlížet nejenom na ty procesy, kde chybí přímá percepční zkušenost, ale ani na ty, kde dochází ke zdání té nejčistší receptivity. Oba autoři zdůrazňují především všudypřítomnost kategorizace (která u Gerbera a Nietzscheho významově odpovídá použití synekdochy při vzniku zvukových obrazů): kategorizují všechny živočišné druhy, dokonce i jednobuněčné měňavky, které kategorizují potraviny. U lidí je pak kategorizací doprovázen každý akt nabytí smyslové zkušenosti i každá vědomá operace. Lakoff s Johnsonem dávají (mimo jiné) za příklad lidské oko; to obsahuje 100 milionů světlo snímajících buněk, ale s mozkiem je spojeno jenom jedním milionem vláken. Původních 100 informací se tedy musí zredukovat pouze do jedné, která plní funkci jejich kategorie. Drtivé procento našich kategorizací je konstruováno nevědomě, navíc do těch vědomých se ty nevědomé mísí, aniž bychom to jakkoliv dokázali reflektovat: například náš vizuální systém obsahuje topografické mapy a orientační buňky, které produkují struktury pro schopnost konceptualizovat prostor vztahů; skutečnost, že máme svaly a že je na něco využíváme určitou silou, se zase podepisuje na struktuře kauzálních pojmů. Povaha těla tedy nevědomě formuje naše koncepty, teorie či představy.⁵⁹ Nietzsche s Gerberem zastávali velmi podobný model: masa smyslových vzruchů se přes centrální nervovou soustavu dostane do mozku, kde se spojí v určitý komplex informací. Synekdocha tento komplex zredukuje pod jednu obecnou kategorii; díky následné symbolické (metaforické) transformaci vzniká tzv. představa, která produkuje kořen slov. Konstituce subjektivity je tedy vždy předem strukturována skrze určitý sled kategorizací a analogií. Dostat se „za“ tento proces není možné, protože veškerý mentální stav je již jeho produktem.

Nietzschův a Gerberův model poznávacích procesů samozřejmě nemůže v konfrontaci s dnešními kognitivními vědami obstát. Nietzschův význam (výše jmenovanými autory zcela přehlížen) leží především v rozpoznání důsledků, které na osobní a společenské úrovni plynou z dlouhodobého a systematického umenšování významu rétoriky. Svazuje-li jakýkoliv filosofický dogmatismus naši představivost,

⁵⁹ Srov. Gibbs (2006, s. 434–458).

není pak již podstatné, nazveme-li tropy strukturní mapou či simulací. Inspirativní se proto může stát Nietzscheova kritická reflexe všech možných ideologických bariér, které omezovaly a dodnes omezují to, čemu říkal *menschliche Sprachkraft*, a tedy i to, čemu Gibbs dnes říká schopnost znovu-ztvárňování.

Literatura

- Barner, W. (2002): *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlage*. Niemeyer, Tübingen.
- Bertino, A. Ch. (2011): „Vernatürlichung“: *Ursprünge Von Friedrich Nietzsches Entidealisierung Des Menschen, Seiner Sprache Und Seiner Geschichte Bei Johann Gottfried Herder*. Walter de Gruyter, Berlin/Boston.
- Borsche, T., Gerratana, F. a Venturelli, A. (eds.) (1994): ‘Centauren-Geburten’. *Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Crawford, C. (1988): *The Beginning of Nietzsche’s Theory of Language*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Du Bois-Reymond, E. H. (1848): *Untersuchungen über thierische Elektrizität*. Verlag von G. Reimer, Berlin.
- Emden, CH. J. (2005): *Nietzsche on Language, Consciousness, and the Body*. University of Illinois Press, Chicago.
- Gentner, D. a Bowdle, B. (2008): „Metaphor as Structure-Mapping.“ In *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. Gibbs, W., The Cambridge University Press, Cambridge, s. 109–128.
- Gerber, G. (1885): *Sprache als Kunst*. R. Gaertners Verlagbuchhandlung, Berlin.
- Gibbs, R. W. (2006): „Metaphor Interpretation as Embodied Simulation.“ *Mind & Language* 21 (3), s. 434–458.
- Hartmann, E. von (1869): *Philosophie des Unbewussten. Versuch einer Weltanschauung*. C. Dunker, Berlin.
- Hillis Miller, J. (1993): „Nietzsche in Basel: Writing Reading.“ *Journal of advanced Composition* 13 (2), s. 311–328.
- Humboldt, W. von (1836): *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlecht*. Druckerei der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Jens, W. (1969): *Von deutscher Rede*. Piper, München.
- Kant, I. (2001): *Kritika čistého rozumu*. OIKOYMENH, Praha.
- Kofman, S. (1972): *Nietzsche et la métaphore*. Payot, Paris.
- Kraus, J. (2011): *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*. Karolinum, Praha.
- Lakoff, G. a Johnson, M. (1999): *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books, New York.

- Lange, F. A. (1887): *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*. Verlag von J. Baedeker, Iserlohn/ Leipzig.
- Nietzsche, F. (1922): *Gesammelte Werke*, sv. V, 1–23 (Vorlesungen 1872–1876). Musarion Verlag, München.
- Nietzsche, F. Götzen-Dämmerung: Wie man mit dem Hammer philosophirt. *Nietzsche source* [online]. 2009 [cit. 2014-09-13]. Dostupné z: <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/GD>>.
- Nietzsche, F. Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft. *Nietzsche source* [online]. 2009 [cit. 2014-09-13]. Dostupné z: <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/JGB>>.
- Nietzsche, F. Menschliches, Allzumenschliches: Buch für freie Geister. *Nietzsche source* [online]. 2009 [cit. 2014-09-13]. Dostupné z: <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/MA-II>>.
- Nietzsche, F. Morgenröthe: Gedanken über die moralischen Vorurtheile. *Nietzsche source* [online]. 2009 [cit. 2014-09-13]. Dostupné z: <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/M>>.
- Nietzsche, F. Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne. *Nietzsche source* [online]. 2009 [cit. 2014-09-13]. Dostupné z: <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL>>.
- Nietzsche, F. a Roreitner, R. (2011): *Rané texty o hudbě a řeči*. OIKOYMENH, Praha.
- Quincey, T. de (2004): *Rhetoric and Style*. Kessinger Publishing, Whitefish.
- Plett, H. F. (2010): *Literary rhetoric: concepts, structures, analyses*. Brill, Boston.
- Schlöffel, G. (1987): *Denken in Metaphern. Zur Logik sprachlicher Bilder*. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Schopenhauer, A. (1997): *Svět jako vůle a představa*. sv. 1. Nová tiskárna Pelhřimov, Pelhřimov.
- Stack, J. G. (1983): *Lange and Nietzsche*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Wackernagel, K. H. W. (1872): *Über den Ursprung und die Entwicklung der Sprache*. Schweig-hauserische Verlagsbuchhandlung, Basel.